

چکیده

در این مقاله، به بررسی ویژگیهای بصری روزنامه های قاجار و تطبیق این ویژگیها در دو دوره چاپ سنگی و سربی پرداخته شده است تا از این طریق، بتوان به تأثیرگذاری نوع چاپ در گرافیک این آثار پی برد. در این راستا، با بررسی نمونه‌های موجود در کتابخانه ملی و مرکز دایرةالمعارف، تعداد ۶۰ عنوان از روزنامه های عصر قاجار، با معیار مدت زمان انتشار و همچنین نزدیکی با معیارهای مقبول امروزی در گرافیک مطبوعاتی، مطالعه شده است. تحلیل محتوا، روش مورد نظر در این پژوهش برای گرفتن نتایج معتبر و تکرارپذیر از طرح‌های منتخب می‌باشد. روش تحقیق به صورت طرح پرسشنامه به روش تحلیل محتوا، شامل بررسیهای مختلف از زوایای چگونگی محتوا، ساختار، تصویر، نوشتار، جدول، خط‌کشی، راستا و بافت بوده است. معیار ترتیب این عنوان‌ها، با توجه به عنوان مقاله (بررسی ویژگی‌های بصری...) شکل گرفته است و اهمیت این موارد، از آن روست که شناخت آن‌ها، شکل دهنده و پایه و اساس گرافیک مطبوعاتی امروز بوده است. استنتاج داده های پرسشنامه، از طریق ماتریس بوده است. در آخر، علاوه بر شناخت مستند ویژگی های بصری اولین روزنامه‌ها در ایران، این نتیجه حاصل شد که نوع چاپ (سنگی و سربی) در گرافیک روزنامه ها تأثیرگذار بوده است. جایگزین شدن دستگاه چاپ سربی به جای امکانات چاپ سنگی، باعث شد تا کم‌تر شاهد حضور عناصر زیبایی و تزئینی، طراحی حروف خلاقانه در تیت، متن و سرلوحه، استفاده از نوشته در جهات مختلف و کاربرد تصویر باشیم. ولی در عین حال با طرح‌بندی مستحکم‌تر، قانونمندتر و فضای تنفس بهتر نسبت به نمونه های سنگی مواجه هستیم.

کلیدواژه‌ها

قاجار، روزنامه، چاپ سربی، چاپ سنگی.

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: شماره ۷۸، (تابستان ۱۳۸۹)، ۷۲-۸۷

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۳/۲۲ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۷/۱۷

ویژگیهای بصری روزنامه های دوره قاجار در گذار از چاپ سنگی به چاپ سربی

دکتر عفت السادات افضل طوسی^۱؛ الهام محمدخانی^۲

مقدمه

کلمه روزنامه، در زبان فارسی ریشه قدیمی دارد و در کتاب‌های سده‌های نخستین اسلامی، این کلمه با عربی شده آن به صورت روزنامه، دیده می‌شود و از جمله گفته شده کاتب و وزیر آل بویه، صاحب بن عباد (م ۳۸۵ ق.) وقایع روزانه را در روزنامه ثبت می‌کرده است. از این رو، به معنی گزارش روزانه به کار رفته است. (آرین پور، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۲۳۶)

آلمانی‌ها، در انتشار اولین روزنامه پیشرو بوده‌اند و انتشار نشریه‌های منظم، به قرن هفدهم میلادی می‌رسد. اولین روزنامه ایران، کاغذ/اخبار بود که در سال ۱۲۵۳ ق. به فرمان محمد شاه قاجار منتشر شد و تا ۱۲۵۶ ادامه یافت. (افشار مهاجر، ۱۳۸۵، ص ۱۴)

هنر گرافیک در ایران، مانند تمام کشورهای آنی که دارای تمدن دیرینه‌اند، پیشینه طولانی دارد. آغاز آن، پدید آوردن نقش بر روی سنگ و سفال بوده و با اختراع خط و کتابت و مصور کردن کتاب و تذهیب و آرایش آن و نیز، تهیه نقوش پارچه، قالی و حکاکی، رواج پیدا کرد. در دوره قاجار با ورود صنعت چاپ، گرافیک ایران وارد دوره جدیدی شد و اولین آثار گرافیکی به شکل امروزی، با انتشار روزنامه‌ها شکل گرفت.

تاریخچه چاپ

لازمه انتشار روزنامه، پیشرفت صنعت چاپ است. از این رو، تاریخچه چاپ مرور می‌شود. تاریخ چاپ در ایران، به پنج قرن قبل از میلاد یعنی به دوره هخامنشی و مهرهای سلطنتی

۱. استادیار گروه ارتباط تصویری
دانشکده هنر دانشگاه الزهرا.
afzaltousi@alzahra.ac.ir

۲. کارشناس ارشد رشته
ارتباط تصویری، دانشگاه الزهرا
(نویسنده مسئول).
e_m6711@yahoo.com

می‌رسد که برای تأیید احکام و فرمان‌های حکومتی، از آن‌ها استفاده می‌کردند. زمان ورود واژه «چاپ» را به زبان فارسی، اواخر قرن هفتم یعنی زمان سلطنت گیخاتوخان پسر اباق‌خان مغول (۶۹۰-۶۹۴ ق.) دانسته‌اند. عده‌ای نیز، معتقد بودند که واژه «چاپ» همان «چهاپ» یا «چهایه» است که در زبان هندی به مفهوم مهری بوده که با آن بر روی پارچه، انگ و نقش می‌زدند. چاپخانه، در اواسط قرن یازدهم قمری در عهد صفویان (۱۶۴۰ م.) به دست بازرگانان ایرانی-که از ارمنیان مقیم آمستردام بودند- به ایران وارد شد. آن‌ها، چاپخانه‌ای با حروف ارمنی خریدند و وارد جلفای اصفهان کردند. (دبیری، ۱۳۸۴، ص ۶۰) برخی بر این باورند که قدیمی‌ترین چاپخانه در ایران و خاورمیانه، چاپخانه کلیسای وانک در جلفای اصفهان (۱۵۴۶ م.) است که اولین کتاب ایران در آن‌جا به چاپ رسیده‌است. بعضی دیگر، معتقدند که نخستین دستگاه چاپ سربی و اولین مطبعه فارسی را، میرزا صالح شیرازی، به دستور عباس میرزا نایب‌السلطنه، در تبریز دایر کرد. چنانچه این تلقی صحیح باشد، از مقایسه تاریخ اولین چاپخانه سربی ایران و نخستین چاپخانه سنگی کشور، مشخص می‌گردد که ۲۰۰ سال قبل از چاپ سنگی، چاپ سربی در ایران وجود داشته‌است؛ ولی به جهت مشکلات، چاپ سربی متروک مانده و هزینه نازل و سهولت کار با چاپ سنگی، این روش را طی مدت کوتاهی جایگزین چاپ سربی ساخته‌است. (شرافت، ۱۳۸۳، ص ۱۶)

تاریخچه مطبوعات

آغاز مطبوعات را به معنی عام در ایران، باید از ۱۲۳۲ ق. به شمار آورد که نخستین اثر چاپی از کتاب در تبریز پدید آمد و یا به طور خاص از سال ۱۲۵۳ ق. شمرد که روزنامه میرزا صالح در تهران انتشار یافت. (محیط طباطبائی، ۱۳۶۶، ص ۱۵) در سال ۱۲۳۰ ق. عباس میرزا نایب‌السلطنه، پنج نفر ایرانی را برای تحصیل در رشته‌های مختلف به انگلستان فرستاد. یکی از این پنج نفر، میرزا صالح شیرازی (کازرونی) بود که بر اساس اسناد به دست آمده (تا به امروز)، بنیانگذار نخستین نشریه ادواری چاپی در ایران شمرده می‌شود. وی در مدت اقامت خود در انگلستان، فنون چاپ، تهیه حروف، حکاکی و نحوه ساختن مرکب چاپ را فراگرفت و در زمینه روزنامه‌نگاری، مطالعه و تحقیق کرد. در اواخر اقامت خود در انگلیس، یک دستگاه ماشین چاپ کوچک با لوازمش تهیه کرد و در بازگشت، با خود به ایران آورد و در تبریز، چاپخانه به راه انداخت. آن‌گاه به دستور حکومت وقت، آن چاپخانه را میرزا اسدالله، آقا رضا و دیگران، از تبریز به تهران منتقل کردند و زیر نظر میرزا صالح، مرکز چاپ و نشر نخستین نشریه ادواری-چاپی ایران شد. در رمضان ۱۲۵۲ ق. با موافقت

دولت، میرزا صالح، نوید انتشار نخستین نشریه را در ایران داد و آن را در یک صفحه به تمام نقاط کشور و برای مقامات دولتی فرستاد. (قاسمی، ۱۳۷۲، ص ۱۱)

روزنامه‌های نخستین ایران، رسمی بودند. از زمان ناصرالدین شاه هم تعداد روزنامه غیردولتی کم است. برخی نیز در خارج از ایران چاپ می‌شد مانند روزنامه اختر در استانبول، و حکمت در مصر. (کسروی، ۱۳۸۵، ص ۴۷) این روزنامه‌ها، خصوصیتی دارند که می‌توان آن‌را جزو ویژگی‌های مطبوعات آن سال‌ها دانست. مجموعه انتشارات ادواری در شکل روزنامه و مجله - که در ایران امروز، از آن‌ها با عنوان مطبوعات، جراید و نشریات نام برده می‌شود - در عهد قاجار روزنامه‌جات و به شکل وسیع‌تر به انضمام نشریات غیرادواری، انطباعات نام داشتند. در این انطباعات، از عنوان‌هایی همچون جریده، مطبوعه، نشریه و شبنامه نیز، استفاده می‌شده است.

شناسنامه، یکی از ویژگی‌ها در روزنامه‌های نخستین است و اولین عنوانی که در شناسنامه دیده می‌شود، نام روزنامه است. نام‌گزینی مطبوعات، مقوله‌ای درخور تعمق است که اغلب این نام‌ها، با موضوع و محتوای روزنامه همخوانی دارد. نوع و روش، هدف از انتشار، ناشر، محل نشر و نشانی، ترتیب انتشار، شمارگان (تیراژ) و قیمت تک‌نسخه، از دیگر عنوان‌هایی است که در شناسنامه دیده می‌شود. شکل روزنامه از جهت نوع کاغذ به کاررفته، قطع در نظر گرفته شده و همچنین طراحی سرلوحه، صفحه‌آرایی و ستون‌بندی، جایگزینی شماره صفحه‌ها، تصویر و تصویرگری و خطاطی و حروفچینی در روزنامه‌های نخستین ایران، از اهمیت بسزائی برخوردار بوده است. در روزنامه‌های نخستین ایران، از مضمون‌هایی همچون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، علمی، هنری، ورزشی، مذهبی، مناسبت‌ها، طنز و ادبی، استفاده شده است. (قاسمی، ۱۳۸۰، ص ۱۳) در همین راستا، ۶۰ عنوان از روزنامه‌های دوره قاجار بررسی شد که عبارت‌اند از:

آدمیت، آزاد، آئینه عیب‌نما، ابلاغ، اتحاد، اردوی همایون، اطلاع، انسانیت، اوقیانوس، ایران، ایران سلطانی، بیداری، تربیت، تشویق، تنبیه، تیاتر، جام‌جم، جنگل، حدید، دانش، دولت‌علیه ایران، رعد، روح‌القدس، روزنامه خرم، روزنامه رسمی دولت ایران، روزنامه مرآت‌السفر، روزنامه ملتی، روزنامه ملت سنیه ایران، روزنامه دارالاحلافه طهران، زبان آزاد، زبان ملت، سیاست، شرف، شرافت، شکوفه، شهر آشوب، صبح صادق، صوراسرافیل، طلوع، عبرت، فرج بعد از شدت، فرهنگ، قانون، قرن بیستم، کرنا، کشکول، گلستان سعادت، مجلس، مریخ، مساوات، معارف، مظفری، ناصری، نامه آزاد، نسیم شمال، نوع بشر، نیر اعظم، وقایع اتفاقیه و وقت.

نحوه اجرای پژوهش میدانی، از طریق طرح پرسشنامه می‌باشد که بر اساس صفحات

اول و در جهت رسیدن به ویژگی‌های بصری (گرافیک) روزنامه‌ها بوده‌است. گفتنی است که دسترسی به قطع و اندازه واقعی روزنامه‌ها، امکان پذیر نبود.

نتایج تطبیقی ویژگی‌های بصری روزنامه چاپ سنگی و چاپ سربی

در این بخش، برای جلوگیری از تکرار و طولانی شدن نتایج پرسشنامه در مورد ویژگی‌های بصری چاپ در دوره سنگی و دوره سربی، نتایج، طی جدول مربوط (جدول ۱ و ۲) ارائه شده و نتایج مقایسه دو دوره، در زیر مطلب توضیح داده می‌شود.

۱. چگونگی محتوای روزنامه

الف- نوع روزنامه: با توجه به نتایج به دست آمده از جدول نهائی نتایج پرسشنامه چاپ سنگی، در بخش چگونگی محتوا، به رغم برخی ادعاها در مورد دولتی بودن اولین روزنامه‌ها، نتیجه آمار، نشان می‌دهد که در مورد روزنامه سنگی مالکیت شخصی با سهم ۵۶۷٪، نسبت به نوع دولتی آن برتری دارد. این، به دلیل آن است که روزنامه‌هایی که از سال ۱۲۶۷ تا سال ۱۳۱۴ ق. به چاپ رسیده، مقارن با دوره ناصری و مظفری بوده و غالباً دولتی و وابسته به حکومت بودند. از این تاریخ به بعد، با نزدیک شدن به دوران مشروطه، روزنامه‌های شخصی رونق بیش‌تری پیدا می‌کرد. مالکیت روزنامه، در نوع طراحی آن تأثیرگذار بوده است. چرا که این روزنامه‌ها با هزینه شخصی به چاپ می‌رسید و مسئله محدودیت هزینه، سبب می‌شده که از تزئینات و مصورسازی کم‌تر استفاده شود و دغدغه اصلی آن‌ها، بیان دیدگاه مسئولان روزنامه بوده است.

با این حال، در دوره چاپ سنگی، مشاهده می‌شود که ۴۳/۳٪ از روزنامه‌ها، وابسته به حکومت بود و از نظر آماری اختلاف کمی با تعداد روزنامه‌های شخصی دارند و چون هزینه چاپ، طراحی، نقاشی، مرکب و... بر عهده دولت بوده، نسبت به روزنامه‌های شخصی کیفیت بالاتری دارند.

در بخش روزنامه‌های چاپ سربی، با توجه به نتایج به دست آمده از پرسشنامه، بین انواع روزنامه‌های شخصی و دولتی ۹۳/۳٪ روزنامه شخصی دیده می‌شود که با توجه به این آمار، می‌توان نتیجه گرفت که بجز ۶۷٪ از روزنامه‌ها، همگی شخصی بوده‌اند. به طبع این روزنامه‌ها، مقارن است با سال ۱۳۲۴ و دوران صدور فرمان مشروطیت؛ البته اکثر نمونه‌های در دسترس مربوط به سال ۱۳۲۵ ق. هستند. در سال ۱۳۲۵ ق.، به یکباره ۹۹ نشریه انتشار یافت که با توجه به آن که در طول ۷۳ سال در ایران حدود ۹۱ نشریه ادواری منتشر شده، تعداد نشریات سال ۱۳۲۵ تا آن روز در تاریخ مطبوعات ایران بی سابقه بود.

با توجه به نتایج هر دو دوره، مالکیت روزنامه در دوره چاپ سنگی با سهم ۵۶۷٪ و در دوره چاپ سربی با سهم ۹۳/۳٪ شخصی می‌باشد.

ب- مضمون روزنامه: با توجه به نتایج به دست آمده در بخش چگونگی محتوا، مضمون روزنامه‌های چاپ سنگی و چاپ سربی ۵۰٪ سیاسی بوده است. یادآوری می‌شود که مضمون روزنامه، ارتباطی مستقیم با نوع طراحی آن داشته و با توجه به زمینه تاریخی اثر و وقایع سیاسی-اجتماعی آن دوره، هدف اصلی این روزنامه‌ها، بیان دیدگاه‌ها و عقاید سیاسی مسئولان آن‌ها بوده است. این امر، موجب شده که در طراحی آن‌ها، بیش از عناصر تصویری با متن مواجه باشیم.

۲. ساختار روزنامه

الف- ترکیب بندی: آرایش صفحات در مطبوعات ایران در طی دوره طولانی، دارای تقارن است و این تقارن را، در زمینه‌های دیگر زندگی آن روزگار نیز همانند معماری، تزئین داخل بنا و صنایع دستی، می‌بینیم (افشار مهاجر، ۱۳۸۵، ص ۲۳). نتیجه آمار، نشان می‌دهد که روزنامه‌های چاپ سنگی با ۹۶۷٪ و روزنامه‌های سربی با آمار ۹۰٪ از کل جامعه نمونه، ترکیب بندی متقارن داشته‌اند. این امر، ممکن است مؤید ارتباط طراحی روزنامه با هنر سنتی باشد. ترکیب بندی متقارن، بسادگی با مخاطب ارتباط برقرار می‌کند. در این نوع ترکیب بندی، طرح دارای استحکام است و مخاطب را میخکوب می‌کند. ترکیب بندی متقارن، در ذات خود سنتی است.

ب- ستون بندی: روزنامه‌های ایرانی، در اوایل تا چند دهه یک ستونی و گاهی دو ستونی بودند. در قرن چهاردهم ق. تعداد روزنامه‌هایی که صفحات سه ستونی داشتند، کم نیست. اما در همین نشریه‌ها هم، همچنان ویژگی بصری اصلی، تقارن است. آنچه در این پژوهش به دست آمده، ۴۳/۳٪ روزنامه‌های چاپ سنگی دو ستونی بوده‌اند که با توجه به قطع رحلی و وزیری اکثر آن‌ها، مناسب به نظر رسیده است. همچنین، ۶۶۷٪ روزنامه‌های چاپ سربی نیز دو ستونی می‌باشند که در مقایسه با روزنامه‌های چاپ سنگی ۲۳/۴٪ افزایش پیدا کرده و می‌توانیم بگوئیم که در هر دو دوره اولویت با ترکیب بندی دو ستونی بوده است. اما در دوره چاپ سربی، با نمونه‌هایی رو به رو هستیم که با توجه به قطع بزرگ آن‌ها، عرض صفحه به پنج ستون تقسیم شده و این نمونه‌ها، آماری برابر ۱۶۷٪ را نشان می‌دهد. این نمونه‌ها را، می‌توان نقطه آغاز طراحی روزنامه‌های امروزی دانست.

ج- فضای منفی: با مطالعه و بررسی هر دو دوره، در بخش فضای منفی به این نتیجه می‌رسیم که روزنامه‌های چاپ سنگی با مقدار ۵۶۷٪، فضای منفی کم‌تر از ۱۰٪ دارند و

روزنامه‌های چاپ سربی با مقدار ۵۰٪ فضای منفی کم‌تر از ۱۰٪ و ۵۰٪ دیگر، فضای منفی بیش‌تر از ۱۰٪ دارند. فضای منفی در هر طرح بندی، با توجه به موضوع و مخاطب، متفاوت است. در نشریاتی با مباحث سنگین‌تر و جدی‌تر، ما با فضای منفی کم‌تری روبه‌رو هستیم؛ چون که انتقال پیام باید سریع‌تر انجام گیرد. به نظر می‌رسد که در روزنامه‌های چاپ سربی به دلیل فن چاپ سربی، حجم اطلاعات بیش‌تر از روزنامه‌های چاپ سنگی دستنویس، می‌باشد. از آن جا که ماشینی بودن چاپ سربی سطرها را فشرده‌تر می‌کند، سفیدی بیش‌تر به چشم می‌آید و فضای منفی موجود در روزنامه‌های چاپ سربی، به تمرکز و گردش چشم در صفحه کمک می‌کند.

د- ساختار صفحه: در روزنامه‌های چاپ سنگی، از آمار ۶۳/۳٪ می‌توان یاد کرد که شامل تلفیقی از متن و تصویر است. همزمان با شروع صنعت چاپ، بهره‌گیری از تصویر در کنار متن، چه به صورت فیگوراتیو و چه نقوش تزئینی رایج بوده است. این آمار، بیانگر آن است که طراح، برای ایجاد فضای تنفسی در ساختار صفحه، از تصویر و نقوش تزئینی استفاده کرده است. همچنین، بهره‌گرفتن از تصویر به عنوان رسانه‌ای گرم که ترافیک مشخصی ندارد و از همه جهت خواندنی است، در کنار متن که رسانه‌ای سرد و منظم است و در زمان و به ترتیب خطی خوانده می‌شود، به جذابیت کار کمک کرده است. در مورد چاپ سربی هم، می‌توان به آمار مساوی و یکسان با دوره چاپ سنگی، ۶۳/۳٪ که تلفیقی از متن و تصویر است. در روزنامه‌های چاپ سربی، علاوه بر تصویرسازی-که بیش‌تر در بخش سرلوحه و با بهره‌گیری از کلیشه کارشده است- با ریزنقش‌ها در ساختار صفحه نیز مواجه هستیم. همراه با رواج شیوه چاپ سربی در مطبوعات ایران، ریزنقش‌های بسیاری مورد استفاده قرار گرفت که افزون بر زیبایی صفحه، کاربردهائی مانند تفکیک در سطر، پیرابندی (کادربندی) با تکرار ریزنقش‌ها و تزئین گوشه‌های صفحه دارند.

۳. تصویر در روزنامه

الف- تصویر در سرلوحه: در روزنامه‌های چاپ سنگی، بهره‌گیری از سرلوحه بدون تصویر با سهم ۴۳/۳٪ از اولویت برخوردار می‌باشد. سرلوحه روزنامه‌های چاپ سنگی را برحسب اولویت‌بندی تاریخی، به دو دسته می‌توان تقسیم کرد:

دسته اول- که روزنامه‌های چاپ شده از سال ۱۲۶۷ تا سال ۱۳۱۶ ق. را شامل می‌شود- به خاطر دولتی بودن، از فن پرنقشی در سرلوحه آن‌ها استفاده شده است. طراح به ریزه‌کاری‌ها و جزئیات پرداخته، و از عناصر تزئینی زیادی بهره‌برده است که البته در صورت استفاده صحیح از آن، موجب ملایمت و زیبایی طرح می‌گردد. این طرح‌های

پرنقش و نگار، تداعی کننده قدرت و غناست. این تصاویر در نمونه‌هایی از نقوش تزئینی با ۲۳/۳٪، در نمونه‌هایی از تصویرسازی با ۲۰٪ و در نمونه‌های دیگری نماد رسمی با ۱۳/۴٪ سهم آماری استفاده شده است. بعکس در دسته دوم که شامل روزنامه‌های چاپ شده در سال‌های ۱۳۱۶ تا ۱۳۳۵ ق. است، به خاطر شخصی بودن روزنامه‌ها، از فن صرفه‌جویانه‌ای که در مقابل فن پرنقشی قرار دارد- بهره‌برداری شده است. در این فن طراح، انتخاب عناصر بصری را در نهایت اختصار و سادگی انجام داده و طرح مزبور از لحاظ بصری، تداعی کننده خلوص، فروتنی و فقر است. شاید دلیل آن، ارتباط بیش‌تر با غرب و تأثیر گرفتن از تحولات اقتصادی اوایل قرن بیستم و همچنین همزمان شدن با دوره نوین، سبب کم شدن تزئینات و روی آوردن به سادگی است.

در روزنامه‌های چاپ سربی، آمار ۴۶۷٪ اولویت دارد. روزنامه‌های چاپ سربی نیز، به دسته دوم روزنامه‌های چاپ سنگی قابل تعمیم است. تصویرهای به‌کاررفته در سرلوحه روزنامه‌های چاپ سربی بسیار اندک است و می‌توان به ریزنقش‌ها با ۳۳۷٪- که بیش‌ترین سهم را در بخش سرلوحه تصویر دارند- اشاره کرد. همچنین، در استفاده از تصویرسازی، در ۴ نمونه که سهمی برابر ۱۳/۳٪ از جامعه نمونه دارد و استفاده از نماد رسمی در یک نمونه که سهمی برابر ۳/۳٪ دارد. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده در این بخش، با نتیجه یکسانی در هر دو دوره روبه‌رو هستیم.

ب- تصویر در متن: در دوره چاپ سنگی، متن بدون تصویر در ۸۰٪ موارد اولویت دارد. این آمار، نشان دهنده آن است که ساختار متن ارتباط مستقیم با مضمون و محتوای روزنامه دارد و با توجه به نتایج به‌دست‌آمده، ۵۰٪ نمونه‌های دسترس‌پذیر- که مضمونی سیاسی داشته‌اند- بیش‌تر با متن مواجه هستیم تا تصویر. و این امر، نشان دهنده اهمیت اطلاع‌رسانی برای صاحبان روزنامه و اولویت نوشتار بر تصویر در نزد ایشان است.

در دوره چاپ سربی، متن بدون تصویر با سهم آماری ۵۶۷٪، اولویت دارد که با آماری مشابه با چاپ سنگی روبه‌رو هستیم. در دوره سربی، در متن روزنامه‌ها از ریزنقش‌ها بهره‌گیری فراوان شده است و در آن دوره، هیچ نمونه‌ای را در متن، با تصویري بجز ریزنقش‌ها مشاهده نمی‌کنیم. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده در این بخش، با نتیجه یکسانی در هر دو دوره روبه‌رو هستیم.

ج- فضای تصویر: نتایج حاصل از بررسی نمونه‌های موجود، مشخص می‌کند که ۳۳/۳٪ از روزنامه‌های چاپ سنگی فضای تصویری بین ۱۰ تا ۵۰٪ دارند و روزنامه‌های چاپ سربی ۴۶۷٪، فضای تصویری کم‌تر از ۱۰٪ دارند. بنا براین در روزنامه‌های سربی، از تصویر و نقوش تزئینی کم‌تری نسبت به نمونه سنگی آن به کار رفته است. درخور افزودن

است که در آن دوره، رابطه تصویر و متن آن قدر تنگاتنگ نبوده که بتوان آن را با استاندارد فضای تصویر در این دوره سنجید.

۴. نوشتار در روزنامه :

الف- نوع قلم: از مقایسه نوع قلم در دوره سنگی و دوره سربی، این نتیجه به دست آمد که در بخش عنوان روزنامه‌های چاپ سنگی، بیش‌ترین کاربرد از آن خط نستعلیق است که با ۲۰٪ طراحی شده و ۴۳/۳٪ به صورت ساده در اولویت است. در بخش عنوان روزنامه‌های چاپ سربی، استفاده از حروفچینی با ۲۶۷٪ و خط نستعلیق با ۲۶۷٪، سهم برابر دارند. در بخش تیترا (سرخط)، از مقایسه نوع قلم در هر دو، این نتیجه فراهم شد که در ۵۰٪ از نمونه‌های موجود چاپ سنگی، از تیترا در صفحه نخست استفاده شده که قلم نستعلیق با ۳۶۷ کاربرد برتری دارد و این، در حالی است که در بخش تیترا در نمونه‌های موجود چاپ سربی، نوع قلم به کار رفته ۱۰۰٪ حروفچینی است و دلیل آن هم، بهره‌گیری از حروف سربی است.

در بخش متن نیز، از سنجش نوع قلم در دوره سنگی و دوره سربی، این نتیجه به دست آمده که در نمونه‌های چاپ سنگی، خط نستعلیق با ۷۳/۳٪ بر خطوط دیگر برتری دارد؛ ولی در نمونه‌های چاپ سربی، نوع قلم به کار رفته ۱۰۰٪ نسخ حروفچینی است. قلم نستعلیق، قلم رایج آن روزگار بوده است. رواج و رونق هنر خوشنویسی و وجود خوشنویسان مشهور و علاقه وافر مردم آن دوره به این قلم، از مهم‌ترین دلایل بهره‌گیری از قلم نستعلیق بوده است. می‌توان گفت کاربرد حروف سربی به جای نستعلیق، از دلایل عمده کاهش جذابیت بصری روزنامه‌های چاپ سربی نسبت به روزنامه‌های چاپ سنگی است.

ب- اندازه حروف: در بخش تیترا (سرخط)- همان‌طور که ذکر شد- در ۵۰٪ نمونه‌های موجود چاپ سنگی- که از تیترا در صفحه نخست استفاده شده- ۲۶۷٪ با اندازه حروف درشت کار شده که مشخص است اولویت با اندازه حروف درشت است. در نمونه‌های موجود چاپ سربی، تیترا به اندازه حروف ریز با سهم ۴۶۶٪ اولویت دارد. با توجه به آمار به دست آمده، می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که در ۴۶۶٪ نمونه‌های چاپ سربی، حروف تیترا با متن هم اندازه است که این امر، نه تنها از جذابیت طرح می‌کاهد، بلکه موجب جلوگیری از کارائی مناسب تیترا در نقش هدایتگر خواننده به سوی خبر می‌شود. همچنین، اندازه حروف تیترا اهمیت آن را القا می‌کند (افشار مهاجر، ۱۳۸۵، ص ۱۲۲) که در نمونه‌های سربی به آن توجه نشده، اما در نمونه‌های سنگی توجه به این موضوع آشکارا دیده می‌شود.

در بخش متن، در کل جامعه نمونه با حروف ریز، درشت و متوسط روبه رو هستیم؛

اما بیش‌ترین درصد در نمونه‌های سنگی متعلق به حروف ریز با $43/3\%$ می‌باشد و در نمونه‌های سربی، بیش‌ترین درصد متعلق به حروف متوسط با $63/3\%$ از کل جامعه نمونه چاپ سربی می‌باشد.

از سنجش این دو آمار، می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که با توجه به سیر زمانی که روزنامه‌های چاپ سربی بعد از روزنامه‌های چاپ سنگی طی کرده‌اند، ما در اندازه حروف متن با طراحی اصولی‌تر روبه‌رو هستیم و با گذشت زمان، بر اندازه حروف متن افزوده شده است. زیرا هرچه اندازه حروف مناسب‌تر انتخاب شود، سهولت خواندن برای اقشار مختلف بیش‌تر خواهد بود.

ج- فاصله سطر: با توجه به نتایج بخش نوشتار، فاصله سطرها در دوره چاپ سنگی، با رقم 70% و در دوره چاپ سربی، با رقم 100% متناسب با نوع قلم می‌باشد. این آمار، نشانگر نتیجه یکسان در هر دو دوره است.

د- جهت نوشتار: جهت نوشتار در نمونه‌های چاپ سربی، 100% افقی است و در نمونه‌های چاپ سنگی با رقم $83/3\%$ جهت افقی، و با رقم 67% تلفیقی از جهات عمودی و افقی را داراست. با توجه به آمار مذکور، می‌توان گفت که تنوع در نمونه‌های سنگی، به دلیل امکانات فنی این گونه چاپ، و مهم‌تر از آن، نقش هنر مندان خوشنویس و صنعتگر بیش‌تر است.

۵. سرلوحه

الف- فضای سرلوحه: در نمونه‌های چاپ سنگی $1/3$ بالای صفحه با سهم 50% نسبت به سایر موارد برتری دارد و در نمونه‌های چاپ سربی، $1/2$ بالای صفحه با سهم $37/7\%$ اولویت دارد. بنابراین، در روزنامه‌های چاپ سربی فضای بیش‌تری به سرلوحه اختصاص داده شده است. همچنین، می‌توان گفت در این دوره نحوه نوشتن منضبط‌تر شده است و اطلاعات، به‌طور دقیق‌تر ارائه شده و این امر، نشان‌دهنده روند رو به رشد است.

ب- محل قرارگیری سرلوحه: سرلوحه در روزنامه‌های چاپ سنگی با سهم $97/7\%$ و در روزنامه‌های چاپ سربی با آمار 90% در قسمت بالای صفحه اول، در وسط و تقارن نسبت به دیگر عناصر بصری صفحه قرار داشته است. در این قسمت، با آماری مشابه با چاپ سنگی روبه‌رو هستیم. صفحه‌آرایی نخستین روزنامه‌های قاجار، همان ویژگی‌های بصری صفحه‌آرایی کتاب‌های خطی ابتدای دوره قاجار را داراست که در آن‌ها پیرابند (کادر) و کتیبه، فراوان دیده می‌شود و در تصمیم‌گیری در مورد محل قرارگیری عناصر بصری، تقارن مهم‌ترین اصل بوده است.

ج- عنوان نشریه: در نمونه‌های چاپ سربی، عنوان‌ها با آمار 100% در داخل سرلوحه قرار

دارند. در اکثر نمونه‌های چاپ سنگی - که عدد آن ۸۶۷٪ می‌باشد - عناوین در داخل سرلوحه قرار گرفته‌اند و تنها در ۱۳/۳٪ نمونه‌ها خارج از فضای سرلوحه طراحی شده است. می‌توان نتیجه گرفت که روزنامه‌های چاپ سنگی، دارای خلاقیت بیش‌تر و روزنامه‌های چاپ سربی، قانونمندتر بوده‌اند.

۶. جدول

الف - جدول دور صفحه: در نمونه‌های بررسی شده، در روزنامه‌های چاپ سنگی در ۵۳/۴٪ موارد از جدول در دور صفحه بهره‌گیری شده است. این جدول‌ها، در نمونه‌های مختلف به صورت تک‌خطی، دوخطی و یا بیش از دوخط ظاهر شده‌اند که جدول‌های دوخطی با سهم ۲۳/۳٪ بر دیگر موردها چربش دارند. در نمونه‌های چاپ سربی، در ۱۰۰٪ نمونه‌ها از جدول دور صفحه استفاده نشده است.

ب - جدول در اجزای درونی صفحه: در صفحه نخست، روزنامه‌های چاپ سنگی، ۷۳/۳٪ دارای جدول می‌باشند که از این مقدار، ۳۳۷٪ آن‌ها تک‌خطی هستند و در نمونه‌های چاپ سربی، در ۵۳/۳٪ از جدول استفاده نشده است.

با توجه به آمار به‌دست‌آمده در هر دو قسمت، می‌توان این‌طور نتیجه‌گرفت که در روزنامه‌های چاپ سنگی، با توجه به دستنویس بودن، نیاز به جدول‌کشی بیش‌تر احساس می‌شده است. جدول‌کشی دور صفحه، باعث بسته‌شدن محدوده کار و نظم و استحکام‌دادن است. همچنین، جدول‌های درون صفحه برای تقسیم صفحه، با هدف سهولت در خواندن به کار رفته و از نظر بصری نیز، به نظم اجزای درونی کمک می‌کرده است. این، در حالی است که در روزنامه‌های سربی، به دلیل به کارگیری حروف سربی - که دارای نظم و استحکام بیش‌تری بوده است - نیاز به جدول‌کشی کم‌تر است.

۷. خط‌کشی

الف - خط‌کشی در سرلوحه: با بررسی نمونه‌های چاپ سربی در بخش سرلوحه، می‌توان از آمار ۳۷/۷٪ یاد کرد که تلفیقی از خطوط تک‌خطی و دوخطی را شامل می‌شود. این خط‌کشی‌ها، در روزنامه‌های سربی بیش‌تر با هدف تأکید و جداسازی مطالب به کار می‌رفته است. در نمونه‌های چاپ سنگی، در ۶۶۷٪ موارد از خط‌کشی در سرلوحه استفاده نشده است.

ب - خط‌کشی در متن: با بررسی نمونه‌های چاپ سربی در بخش متن، این نتیجه به دست می‌آید که بیش‌تر از خطوط تک‌خطی ضخیم به مقدار ۵۶۷٪ استفاده شده است. در نمونه‌های سربی، طراح به طور عمده برای جداسازی بخش‌های مختلف و به عنوان خطوط کمکی بین

ستون‌ها و کارائی مناسب آن در ترکیب با سرلوحه، از خط‌کشی سود برده است. در نمونه‌های چاپ سنگی، در ۷۰٪ موارد از خط‌کشی در متن استفاده نشده است. چنین به نظر می‌رسد که در بحث جدول‌کشی و خط‌کشی، با سیر رو به رشد مواجه هستیم. در روزنامه‌های چاپ سنگی - با توجه به دلایلی که در قسمت‌های قبل ذکر شده - نیاز به جدول‌کشی بیش‌تر وجود داشته که با استفاده از حروف سربی، جدول‌های حذف شده و جای خود را به خط‌کشی داده و همچنان این روند رو به رشد در ساختار روزنامه‌ها ادامه داشته تا به امروز که به‌ندرت جدول و خط‌کشی در روزنامه‌ها به کار می‌رود.

۸. راستا

راستا، در جامعه نمونه‌های در دسترس در روزنامه‌های چاپ سنگی، شامل اکثریت خطوط افقی با آمار ۵۶۷٪ می‌باشد و نیز در چاپ سربی، شامل اکثریت خطوط افقی است که مقدار آن در روزنامه‌های چاپ سربی برابر ۷۳/۴٪ کل جامعه آماری می‌باشد. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده، و در هر دو دوره چاپ سربی و سنگی اکثریت راستا با خطوط افقی است.

۹. بافت

ارزش خاکستری‌ها: بافت در متن، از ارزش خاکستری ادراک می‌شود که با تراکم بین سطور، اندازه حروف (تیترا و زیرتیترا) و فضاهای منفی و مثبت در مجموع ایجاد می‌شود. در ۶۰٪ از نمونه‌های چاپ سنگی، بیش‌تر از ۳ نوع خاکستری در صفحه دیده می‌شود و در ۶۳/۳٪ نمونه‌های چاپ سربی، سه نوع خاکستری در صفحه وجود دارد. با توجه به نتایج در هر دو قسمت، می‌توان نتیجه گرفت که، ارزش خاکستری با اندکی اختلاف در روزنامه‌های سربی نسبت به روزنامه‌های چاپ سنگی پیشرفت داشته و با توجه به کارکرد آن در روزنامه، خاکستری‌های محدودتر باعث روان‌تر و ساده‌تر شدن شده است؛ در نتیجه، قدرت ارتباطی را افزایش داده است. این، درحالی است که روزنامه‌های چاپ سنگی، به سبب کاربرد خاکستری‌های بیش‌تر - که دلیل آن در قسمت‌های قبل یاد شد - ارتباط کم‌تری با مخاطب برقرار می‌کنند.

نتیجه

پس از بررسی تحقیقات نظری و پژوهش میدانی، در انتها برای پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش - که یافتن تغییرات در ویژگی‌های بصری روزنامه‌های چاپ سنگی و چاپ سربی است - باید گفت در این روزنامه‌ها، با توجه به نتایج به‌دست‌آمده، در مواردی با نتایج

یکسانی در هر دو دوره مواجهیم. زیرا یک رشته از ویژگی‌های یاد شده در این پژوهش - که نتایج یکسانی داشت - جزو ویژگی‌های هنر دوره قاجار شمرده می‌شوند، مانند ترکیب‌بندی متقارن که از ویژگی‌های بارز آن دوران بوده است. در مواردی هم که تفاوت دیده می‌شود، می‌توان این طور بیان کرد که این دگرگونی ناشی از تغییر دستگاه چاپ و امکانات فنی آن است. در چاپ سنگی، طراح از امکانات فنی پیش‌تری برخوردار بوده و می‌توانسته نو آورانه‌تر رفتار کند. به عنوان نمونه، با توجه به دستنویس بودن روزنامه‌های چاپ سنگی، طراح در نوع قلم حروف متن، تیترا، سرلوحه و یا استفاده از تصویرها یا تغییر در جهت نوشتار، با دست بازتری کار را انجام می‌داده است. در نتیجه، می‌توانسته به ارزش‌های بصری طرح، از نظر زیبایی بیفزاید.

ولی در چاپ سربی، این امکانات از طراح گرفته می‌شده و طراح، ناگزیر به استفاده از حروف سربی، کلیشه‌های آماده و ریزنقش‌های پیش ساخته در غرب و طراحی در قالب مشخصی بوده که دستگاه برای او تعریف می‌کرده است. با این وجود، در چاپ سربی هر چند طراح از هنر نوآوری و ابتکار محروم بوده است، ولی توانسته به استحکام و قانونمندی در طراحی روزنامه برسد. با مطالعه روزنامه‌های چاپ سربی، بخوبی می‌توان مشاهده کرد که طراح، در طراحی این روزنامه‌ها، توانسته به معیارها و سنجه‌های امروزی نزدیک تر شود. به همین دلیل، شاید بتوان گفت، پایه و اساس روزنامه‌های امروز، همان روزنامه‌های چاپ سربی عصر قاجار است.

کتابنامه

- آرین پور، یحیی. (۱۳۷۲). *از صبا تا نیما*. (ج ۲). (چ ۴). تهران: زواره.
- افشار مهاجر، کامران. (۱۳۸۵). *گرافیک مطبوعاتی*. (چ ۴). تهران: سمت.
- دبیری، اکرم. (۱۳۸۴). «چاپ سنگی و دلایل رواج آن در ایران». *فصلنامه کتاب* ۶۲.
- شرافت، امیرحسین. (۱۳۸۳). «گفته‌ها و ناگفته‌هایی از کتاب‌های چاپ سنگی و سربی در گفتگو با دکتر سیدابوالقاسم نقیبی». *کتاب کلیات ماه*، ۸۱-۸۲.
- محیط طباطبائی، محمد. (۱۳۶۶). *تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران*. تهران: بعثت.
- قاسمی، فرید. (۱۳۷۲). *راهنمای مطبوعات ایران عصر قاجار*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۵). *تاریخ مشروطه ایران*. (چ ۳). تهران: نگاه.
- قاسمی، فرید. (۱۳۸۰). *سرگذشت مطبوعات ایران*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

چگونگی محتوای روزنامه	مالکیت روزنامه	شخصی		۵۶,۷%	
	مضمون روزنامه	سیاسی		۵۰,۰%	
ساختار روزنامه	ترکیب بندی	متقارن		۹۷,۷%	
	ستون بندی	دارد	۲	۴۳,۳%	
	فضای منفی	کم تر از ۱۰%		۵۶,۷%	
	ساختار صفحه	تلفیقی		۶۳,۳%	
تصویر در روزنامه	سرلوحه	ندارد		۴۳,۳%	
	متن	ندارد		۸۰,۰%	
	فضای تصویر	بین ۱۰ تا ۵۰%		۳۳,۳%	
		بیشتر از ۵۰%		۳۳,۳%	
نوشتار در روزنامه	نوع قلم	عنوان	نستعلیق	ساده	۴۳,۳%
		تیتر	ندارد		۵۰,۰%
		متن	نستعلیق		۷۳,۳%
	اندازه حروف	تیتر	ندارد		۵۰,۰%
		متن	ریز		۴۳,۳%
	فاصله سطرها	نسبت به قلم متناسب			۷۰,۰%
	جهت نوشتار	افقی			۸۳,۳%
	سرلوحه	فضای سرلوحه	یک سوم		۵۰,۰%
		محل قرارگیری سرلوحه	وسط		۹۶,۷%
		عنوان نشریه	داخل سرلوحه		۸۶,۷%
جدول	دور صفحه	ندارد		۴۶,۶%	
	اجزای درونی صفحه	دارد	تک خطی	۳۶,۷%	
خط کشی	سرلوحه	ندارد		۶۶,۷%	
	متن	ندارد		۷۰,۰%	
راستا	اکثریت خطها افقی			۵۶,۷%	
بافت	ارزش خاکستریها	بیشتر		۶۰,۰%	
	تمرکز خاکستریها	در سرلوحه		۵۳,۳%	

جدول ۱

جدول نهائی نتایج پرسشنامه چاپ سنگی

٪۹۳،۳	شخصی		مالکیت روزنامه	چگونگی محتوای روزنامه	
٪۵۰،۰	سیاسی		مضمون روزنامه		
٪۹۰،۰	متقارن		ترکیب بندی	ساختار روزنامه	
٪۶۶،۷	۲		ستون بندی		
٪۵۰،۰	کم تر از ۱۰ ٪		فضای منفی		
٪۵۰،۰	بیش تر از ۱۰ ٪				
٪۶۳،۳	تلفیقی		ساختار صفحه		
٪۴۶،۷	ندارد		سرلوحه	تصویر در روزنامه	
٪۵۶،۷	ندارد	نقوش تزئینی	متن		
٪۴۶،۷	کمتر از ۱۰ ٪		فضای تصویر		
٪۲۶،۷	حروفچینی		نوع قلم	نوشتار در روزنامه	
٪۲۶،۷	ساده	نستعلیق			عنوان
٪۱۰۰،۰	حروفچینی				
٪۱۰۰،۰	حروفچینی				متن
٪۴۶،۶	ریز		تیتر		اندازه حروف
٪۶۳،۳	متوسط		متن		
٪۱۰۰،۰	متناسب با نوع قلم		فاصله سطرها		
٪۱۰۰،۰	افقی		جهت نوشتار		
٪۳۶،۷	یک دوم		فضای سرلوحه	سرلوحه	
٪۹۰،۰	وسط		محل قرارگیری سرلوحه		
٪۱۰۰،۰	داخل سرلوحه		عنوان نشریه		
٪۵۳،۳	ندارد		اجزای درونی صفحه	جدول	
٪۱۰۰،۰	ندارد		دور صفحه		
٪۳۶،۷	تلفیقی		سرلوحه	خط کشی	
٪۵۶،۷	تک خطی ضخیم		متن		
٪۷۳،۴	اکثریت خطها افقی			راستا	
٪۶۳،۳	سه خاکستری		ارزش خاکستریها	بافت	
٪۶۰،۰	پراکنده در صفحه		تمرکز خاکستریها		

جدول ۲

جدول نهائی نتایج پرسشنامه چاپ سربی

تصویر ۱
 گزیده ای از نمونه های
 چاپ سنگی مورد مطالعه

تصویر ۲
 گزیده ای از نمونه های
 چاپ سربی مورد مطالعه